

R.C.J. van Maanen

3 oktober 1574

Keerpunt in de
Leidse geschiedenis

3 Oktoberlezingen

Redactie: Prof. P.G.J. van Sterkenburg

Prof. Dr. F.S. Gaastra

Dr. D.J. Noordam

Dr. R.P. Fagel

L.M.M. Heruer

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereniging en de opleiding Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar eigen manier naar het beleg van Leiden zal kijken.

3 Oktoberlezingen:

1997: R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen*.

1998: J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg*.

1999: D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging*.

2000: W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit*.

2001: S. Groenveld, 'Van vyanden und vrienden bedroevet'. *De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad*.

2002: B. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*

2003: L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden*.

2004: R.C.J. van Manen, *3 oktober 1574, keerpunt in de Leidse geschiedenis*.

3 oktober 1574, keerpunt in de Leidse geschiedenis

R.C.J. van Maanen

3 Oktoberlezing 2004

Sdu Uitgevers, Den Haag

Vormgeving omslag: Wim Zaat, Moerkapelle

Zetwerk: Holland Graphics, Amsterdam

Druk en afwerking: Deltahage Grafische Dienstverlening, Den Haag

3 OCTOBER
VEREENIGING
LEIDEN

Universiteit Leiden

© R.C.J. van Maanen, Leiden 2004.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 90 12 10663 X

3 oktober 1574, keerpunt in de Leidse geschiedenis

Gezien de continuïteit van de geschiedenis is het moeilijk een gebeurtenis als een eindpunt of een beginpunt van een ontwikkeling te kwalificeren. Toch wil ik een poging doen Beleg en Ontzet als zodanig te duiden. In welk opzicht kan die episode als eindpunt in de Leidse geschiedenis geïnterpreteerd worden en op welke manier vormde zij een beginpunt? Ik wil hierbij beklemtonen dat het om de *Leidse* geschiedenis gaat, wat iets anders is dan de Hollandse, of zo U wilt de ‘vaderlandse’ geschiedenis. Dáárbij gaat het over de geschiedenis van Nederland en zijn staatkundige voorloper, de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden met haar Generaliteitslanden. In de moderne geschiedschrijving over Beleg en Ontzet ligt meestal de nadruk op de betekenis voor Nederland, vanuit de afloop verklaard.

In mijn verhaal staat Leiden centraal. De vraag is dus welke invloed Beleg en Ontzet gehad hebben op de loop van de ontwikkeling van deze stad. Een legitieme vraag voor wie zich met het Leidse verleden bezighoudt. Een legitieme vraag ook voor hen die zich realiseren dat de stad voor haar meeste inwoners hun *patria* was, hun vaderstad, de geografische eenheid waarmee men zich identificeerde en waarbinnen het gehele leven zich afspeelde.¹ Slechts voor diegenen reikte het wereldbeeld verder dan de eigen stad, die daar metterdaad of in geschrifte buiten getreden waren; overigens een groeiende groep in de aanloop naar de Opstand.

Er komen in het navolgende vier thema's aan de orde, waaraan voornoemde vraagstelling wordt getoetst: het economisch beleid, de sociale zorg, het autonomiestreven van de Hollandse steden en ten slotte kerk en geloof. Ik benader de problematiek vanuit de houding van het stadsbestuur ten aanzien van deze vier onderwerpen, in de eerste driekwart van de zestiende eeuw, om vandaaruit te bezien in hoeverre er in de eerste jaren pal na Beleg en Ontzet sprake was van

een ander beleid. Hoe de ontwikkelingen door de voortgang van de geschiedenis verder verlopen zijn, is nu niet de vraag.

Ik begin met een kort overzicht van de benaderingswijzen in de wetenschappelijke literatuur. Ik laat die beginnen met Robert Fruin uitvoerig genannoteerde publicatie *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574*.² Het werd geschreven in 1874, het jaar van het derde eeuwfeest van 3 October, waarin voor het eerst een gestructureerd meerdaags feestprogramma aan de burgerij werd aangeboden.³ Fruin schreef dit werk uitdrukkelijk vanuit een Noord-Nederlands nationalisme. Hij ontleent in zijn inleidende paragraaf het belang van Leidens belegering en de goede afloop daarvan expliciet aan *de invloed die zij op het vestigen van Neerlands vrijheid hebben gehad*. En ook in zijn afsluitende woorden spreekt hij over *het doorgestane lijden dat vrucht ging dragen. ... De voorspoed en roem der 17^e eeuw zijn in onze voorstelling onafscheidelijk van de volharding en de moed, in de 16^e eeuw betoond. Zijn zij het slechts in onze voorstelling of ook in de werkelijkheid? Ik voor mij twijfel niet*, aldus Fruin.

Een zelfde toonzetting had Knappert 50 jaar later.⁴ Zijn aan de bestuursleden van de 3 October-Vereeniging opgedragen boekje draagt de veelzeggende titel *Leiden ontzet, Holland gered*. Ook bij hem geen spoor van de betekenis van de gebeurtenissen voor de Leidse samenleving zelf. Integendeel, Knappert pleitte in 1924 voor de herdenking van het ontzet van Leiden als een nationale feestdag, *want het is voor het gansche vaderland van de allergrootste beteekenis gebleken en het is deze waarheid die wij ons allereerst voor den geest willen roepen*.

In deze traditie sprak ook de feestredenaar van 1974, de Leidse burgemeester Vis.⁵ Zijn tekst getuigt wel van het ontmytologiseren en relativeren, dat zo typerend was voor de jaren zeventig, maar staat geheel in het teken van het nationale belang van de gebeurtenissen. Konden Fruin, Knappert en Vis vrijelijk het verhaal vertellen en er een wending aan geven die zij het meest passend vonden, moeilijker had Blok het, die de roemruchte periode moest inbedden in zijn geschiedverhaal van Leiden. Hij loste dit op door in het derde deel,

dat de periode van de Republiek bestrijkt, na de behandeling van de gebeurtenissen zelf, een hoofdstuk op te nemen getiteld 'Leiden na het beleg'.⁶ Daarin behandelt hij twee aspecten van de *periode van nieuwe ontwikkeling* die de stad tegemoet ging: de stichting van de universiteit en de bloei van de lakennijverheid. Dit derde deel van Blok begint qua tijd met het Beleg en Ontzet. Aanvankelijk had hij bij de vormgeving van zijn Leidse geschiedenis een andere periodisering in gedachten.⁷ Het tweede deel zou tot aan de vooravond van de Opstand lopen en het jaar 1550 als ijkpunt hebben. Het derde deel zou dan in 1568 beginnen en 1650 als ijkpunt hebben. Blok is daar vanaf gestapt. Hij verantwoordde dit in zijn voorrede van deel III onder andere door te wijzen op het feit dat Beleg en Ontzet het begin vormen van *een aanvankelijk grootsche ontwikkeling der stad*. Posthumus nam dit standpunt over.⁸ Hij liet het tweede deel over de geschiedenis van de Leidse textielindustrie ook in 1574 aanvangen. Knappert, die de *Opkomst van het Protestantisme* in Leiden beschreef, legde eveneens een cesuur bij 1574, maar juist als eindpunt.⁹ Een verklaarbare keuze, want de uit 1572 daterende Nederduits-gereformeerde gemeente had haar bestendiging aan het Ontzet te danken.¹⁰ Even logisch is derhalve het beginjaar dat Kooi aanhoudt in haar studie over de verhouding van de magistraat en de kerken in Leiden ten tijde van de Republiek: 1572, en niet 1574.¹¹

Bij de conceptie van de nieuwe Leidse geschiedschrijving, waarvan inmiddels de eerste drie delen het levenslicht aanschouwd hebben, heeft de redactie besloten om de episode van Beleg en Ontzet als eindpunt van een ontwikkeling op te nemen.¹² Groenveld heeft in deel I een hoofdstuk geschreven over Leiden in de eerste jaren van de Opstand, waarin hij de geschakeerde meningen binnen de stad plaatst tegen de achtergrond van de landelijke gebeurtenissen en ontwikkelingen. De uitkomst is ons bekend, maar *het ontzette Leiden stond ... eind 1574 voor een nog allesbehalve zekere toekomst*, zo sluit Groenveld af.

In dit korte historiografische overzicht mag de dissertatie van Sterling Lamet uit 1979 niet ontbreken.¹³ Deze Amerikaanse historicus behandelde het Leidse patriciaat in de periode 1550-1600. Het boek

is uniek qua periodisering en heeft de gebeurtenissen van 1574 noch als beginpunt noch als eindpunt genomen, maar als draaipunt, met als doel eventuele verschillen te constateren tussen de bestuurseliten voor en na het Beleg.

In het boek *Leiden, eeuwig feest*, dat in 1986 verschenen is ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de 3 October-Vereeniging, heb ik een bijdrage geschreven getiteld 'Leiden rond 1574', waarin ik ook gekeken heb naar Leiden vóór en Leiden na het Ontzet. Het is een tweeluik geworden, dat een beeld geeft van de situatie waarin Leiden rond de belegering verkeerde en daarna een aantal ontwikkelingen sedertdien schetst, tot ca. 1600. Ik ging toen echter niet expliciet in op de oorzaken daarvan en evenmin op de continuïteit of de discontinuïteit van de ontwikkelingen.

Economische situatie

Uitgangspunt hierbij vormt een document, dat al heel wat discussie opgeleverd heeft, maar dat nooit gebruikt is als bron voor de kijk van het Leidse bestuur van vlak na het Ontzet op zijn eigentijdse situatie. Ik bedoel het *Armenrapport* van 20 februari 1577.¹⁴ Dit uitvoerige rapport – het handschrift bevat 31 beschreven bladzijden – biedt niet alleen oplossingen om de schrijnende armoede in de stad te beteugelen, maar geeft een uitvoerige analyse van wat er mis is met de economische situatie en het sociale beleid. Het rapport wijst ook schulden aan. Dat het enerzijds de rijke kloosters met hun overdaad aan aalmoezen en anderzijds de menigte vaak agressieve bedelaars noemt, is geen nieuw geluid. Veel opmerkelijker is de beschuldiging van de drapeniers, omdat zij slechts oog hadden voor eigen verrijking en niet voor het algemeen belang.¹⁵ Hadden zij dat wel gehad, dan zouden zij betere lonen betaald hebben, zodat minder ambachtslieden, in het rapport nota bene *slaven* genoemd, hun toevlucht moesten nemen tot bedelarij. Bovendien had de lage beloning ieder animo om een textielambacht te leren, weggenomen. De auteur – en met Koppenol beschouw ik Jan van Hout als zodanig – schetst een beeld van

'Stedemaagd tussen de Oude en de Nieuwe Neringhe'. Tekening Isaac Claesz. van Swanenburg, 1602 (Coll. Regionaal Archief Leiden).

een door drapeniers beheerste bestuurlijke oligarchie, die de stad had geregeerd tot aan de wetsverzetting van 14 oktober 1574 door de prins van Oranje. Een overheid die bovendien bedelarij teveel had gedoogd. Nu was de tijd rijp voor ingrijpende veranderingen. De dwarsliggende bestuurders waren immers afgezet. Bedelarij kon juist nu worden aangepakt, nu het aantal bedelaars reeds behoorlijk was verminderd, doordat de kloosters waren verdwenen, maar vooral door de pest tijdens het Beleg. *De een zijn dood is de ander zijn brood* heeft hier wel een heel bijzondere uitwerking gekregen.

Het loonbeleid van de vooroorlogse drapeniers en regenten hing ten nauwste samen met de economische malaise. Hoewel het beeld van

een almaar dalende lijn vanaf ca. 1480 tot aan het Beleg bijstelling behoeft, moet toch worden geconcludeerd dat het vanaf het midden van de zestiende eeuw economisch zeer slecht ging met Leiden.¹⁶ De afzet stagneerde door diverse oorzaken. Moordend was de concurrentie, met name van de Engelsen, die enerzijds meer en meer hun kwalitatief uitstekende wol ten behoeve van de productie voor de eigen binnenlandse markt gingen gebruiken en anderzijds goedkope stoffen op de Europese markten aanboden, vanaf 1506 ook in de Nederlanden.¹⁷ Er werden wel pogingen ondernomen nieuwe markten te veroveren, die ook wel succes hadden, maar toch niet voldoende zoden aan de dijk zetten.¹⁸

Een derde probleem was de stapel van Calais, Engels domein tot 1558. Deze stad had een monopoliepositie voor de export van Engelse wol. Het Leidse stadsbestuur hield krampachtig vast aan deze wol als grondstof voor het Leidse product. De Engelse wol was inderdaad kwalitatief heel hoog, maar duur, vanwege de Engelse exportbelastingen en de stapelrechten van Calais. Incidenteel stond het stadsbestuur drapeniers toe Spaanse wol te verwerken, maar steeds onder beperkende bepalingen. Twee jaar nadat Calais in 1558 in Franse handen viel en de stapel werd opgeheven, verdubbelden de Engelsen de uitvoerrechten op wol. Toen voelde ook Leiden zich genoodzaakt meer Spaanse wol te kopen. Bovendien kwam toen inlandse wol in het vizier.¹⁹

Calais was ook om een andere reden problematisch. In een prachtig artikel uit 1993, over de Leidse textielnijverheid in de eerste helft van de zestiende eeuw, noemt Brand Calais de Achilleshiel van de Leidse economie.²⁰ Om de wolaanvoer te garanderen ging de Leidse magistraat financiële verplichtingen aan met de stapel, die haar in een afhankelijke positie bracht. De schuldenlast was enorm en de rentebetalingen voor de aangegane leningen waren niet meer op te brengen. Leiden verzocht en verkreeg regelmatig surséance van betaling van de opeenvolgende landsheren, Philips II inclus. Zelfs in 1577 werd nog officieel door hem een uitstel van betaling van achterstallige renten verleend.²¹ Over continuïteit gesproken!

Het grootste probleem was misschien wel dat er onvoldoende vraag

was naar het Leidse product. Het zware Leidse laken was uit de mode geraakt. Lichtere stoffen kregen overal de voorkeur en die werden niet in Leiden, maar bijvoorbeeld wel in Vlaanderen en Engeland gefabriceerd. Pas in de jaren vijftig werd echter het protectionisme van de lakendraperie doorbroken. In 1558 werd bijvoorbeeld verwerking van votten in kledingindustrie toegestaan²² en tegelijkertijd werd gepoogd de linnenindustrie nieuw leven in te blazen.²³

De vraag doet zich voor waarom de Leidse magistraat in het midden van de zestiende eeuw geen oog had voor het veranderende patroon van smaak en mode. Waarom werden de bakens niet verzet en bleef men in wezen een conservatief beleid voeren? Mogelijk spelen de ervaringen uit het begin van de eeuw een rol, toen na een ernstige financiële crisis de productie en de export van het oude vertrouwde product zich wist te stabiliseren of zelfs enigszins te verbeteren, en hoopte men ook nu de crisis weer te overleven. Een zelfde lijn bleek echter niet meer te werken. In hoog tempo brokkelde de markt af door verlies van afzetgebied, maar vooral door verandering van smaak. Leiden zakte weg van een productie van circa 16.000 stuks laken rond 1540 via 5 à 6.000 begin jaren zestig tot nog geen 4.000 stuks in 1570. In 1573 was de minimale productie van minder dan 1.000 stuks bereikt, maar toen was Holland inmiddels zelf strijdtooneel geworden.

Na Beleg en Ontzet stond de magistraat opnieuw voor de vraag hoe de economie op te krikken. Het besef was nu echt doorgebroken dat overgeschakeld moest worden op andere producten dan het oude Leidse laken. De stad voerde vanaf 1577 een actieve politiek om textieldrapeniers naar Leiden te halen, in het bijzonder Zuid-Nederlandse saaiwerkers, die de moderne, lichtere stoffen al enkele decennia fabriceerden.²⁴

Eind 1576 of begin 1577 reisden Pieter Adriaensz. van der Werf, sinds 10 november 1576 weer burgemeester, en een andere veteraan van het Beleg, de schepen Andries Schot, naar de secretaris van de prins van Oranje om het werven van *sayetten-, warpen- ende bayenreeders* uit het buitenland te bespreken.²⁵ Het mandaat aan de tesorier

om hun kosten te vergoeden werd op 8 januari 1577 gegeven. Twee dagen later delegerde de vroedschap aan burgemeesters en Gerecht om de onderhandelingen met afgevaardigden van Engelse reders voort te zetten *omme de handelinghe ende neeringe van de saeyetten, bayen ende diergelycke zyden, linnen ende wolle wercken binnen deze stede te mogen overbrengen*.²⁶ De eerste poorterinschrijvingen dateren van 7 mei daaraanvolgende.²⁷ Omdat voor poorterinschrijvingen 'poorterecht' betaald moest worden, staan zij ook geregistreerd in de stedelijke rekening. Maar aangezien deze Zuid-Nederlandse emigranten uit verschillende Engelse steden de *neeringe van baey- en saeyreden binnen deser stede hebben gebracht*, kregen zij vrijdom van poorterecht.

Opvallend in deze citaten is de variëteit aan stoffen. Er is sprake van saainering, van warpnering en van baainering, en van zijden, linnen en wollen stoffen. De magistraat probeerde dus de textielbranche te verbreden, opdat zij niet meer afhankelijk was van één product. In het genoemde *Armenrapport* wordt zelfs geopperd speldenmakers te stimuleren om zich in Leiden te vestigen.²⁸ Zowel de verbreding van de textielnijverheid als het aantrekken van andere industriële activiteiten is een symptoom van een geheel nieuwe koers.

Sociale zorg

Dezelfde behoudendheid die spreekt uit de economische politiek uit de eerste helft van de zestiende eeuw, blijkt uit het beleid ten aanzien van de sociale zorg.

Armoede was in de vroegmoderne tijd een permanent fenomeen, waarmee men nu eenmaal te maken had. Diverse serieuze schattingen wijzen uit dat $\frac{2}{3}$ tot $\frac{3}{4}$ van de bevolking van een stad op of onder de armoedegrens leefde.²⁹ Extra tegenslagen maakten die groep nog groter. Daarbij valt met name te denken aan prijsstijgingen, epidemieën, werkloosheid, weduwschap. De zestiende eeuw werd daar zwaar door geteisterd en het is dan ook zonneklaar dat het aantal armen steeg; en dat terwijl de bevolking beslist niet groeide, maar stabiliseerde of

wellicht iets terugliep.³⁰

De zorg voor de minder bedeelde medemens was in de zestiende eeuw een zaak van particuliere instellingen, al moet de rol van de stedelijke overheid niet worden weggecijferd. Maar deze bleef vooralsnog beperkt tot coördineren, controleren en autoriseren. Toezicht op de armenzorg gebeurde ook door de aanstelling van toezichthouders bij de instellingen. Ten dele waren dit vroedschapsleden, waardoor een duidelijke verstrengeling ontstond tussen de magistraat en de besturen van de charitatieve instellingen.

Hoe slecht het ook ging in de stad, het stadsbestuur was niet bij machte een structureel beleid te voeren om iets aan armoedebestrijding te doen. Slechts ad hoc werden maatregelen genomen om de ergste nood te lenigen. In 1520 werden voor het eerst de gemene middelen aangesproken ten behoeve van een uitkering aan de armen. Dit zou echter een incidentele actie blijken. Vooralsnog stimuleerde de overheid de burgerij mild te geven aan collectes en de instellingen hun financiële middelen effectief te gebruiken. Zo werd in 1573 aan het Catharinagasthuis toegestaan eigen koperen muntjes te slaan, om zijn betalingen te kunnen voldoen.³¹ Na zes jaar zouden ze worden verzilverd door het gasthuis. Eigenlijk is hier dus sprake van een gedwongen lening van de schuldeisers van het gasthuis, waar de stad verder buiten stond. In 1576 werden de oordjes al weer ingetrokken, omdat er teveel vervalsingen in omloop bleken te zijn.

Ook werden bij tijd en wijle graanvoorraden ingekocht, om de prijs zelf in de hand te kunnen houden. In 1567 werd het voormalige St. Jacobsgasthuis aan het Steenschuur (nu Lodewijkskerk) van de Huiszittenmeesters aangekocht om als graanpakhuis dienst te gaan doen.³²

Wel werden er in de zestiende eeuw steeds meer maatregelen genomen tegen bedelarij, met name tegen bedelaars die van buiten kwamen. In 1531 werd verordonneerd dat zij niet langer dan een etmaal in de stad mochten blijven. In 1566 werden er zelfs lijfstraffen afgekondigd tegen degenen die zich niet aan de verordeningen hielden. Het loste het probleem ook niet op. De bedelarij moet in Leiden dan ook gigantisch geweest zijn. In het genoemde *Armenrapport* van 1577

wordt melding gemaakt van een algemeen gezegde dat Leiden meer bedelaars opleverde dan de rest van Holland³³ en dat het genoegzaam bekend was dat in geen enkele andere Hollandse stad er meer ongeregeldheden door bedelaars veroorzaakt werden dan in Leiden.³⁴

Waarom fixeerde het stadsbestuur zich op repressieve maatregelen tegen bedelaars en ging zij niet over tot structurele regelingen op het gebied van de armenzorg? Als verklaring kan wellicht de deplorabele financiële situatie van de stad gelden. Ook elders blijkt dat nieuwe ideeën op het gebied van armoedebestrijding vooral daar ingang vonden waar het economisch tij gunstig was, en niet waar geen hoop op verbetering bestond.³⁵

Want moderne ideeën waren wel degelijk voorhanden en bekend, zoals werkverschaffing, registratie van armen, centralisatie van de armenfondsen, grotere zeggenschap van de overheid en minder van de geestelijkheid.³⁶ In het beroemde tractaat van de Spaanse humanist Juan Luis Vives, *De subventionem pauperum*, werden al deze ideeën verkondigd en praktische oplossingen gegeven. Het werd van meet af aan besproken. Het was in 1526 op verzoek van het stadsbestuur van Brugge geschreven en in 1527 waren bijna alle aanbevelingen in Ieperen ingevoerd. In hetzelfde jaar gingen afgevaardigden van de Staten van Holland zich in Vlaanderen op de hoogte stellen. Op 1 december 1530 hield burgemeester Willem van Oy een rede in de vroedschap die sterk doordrongen was van de ideeën van Vives.³⁷ Er werden ook wel wat maatregelen genomen. Maar noch in de Hollandse Statenvergadering noch in de Leidse vroedschap kon men het eens worden over invoering van dit zgn. *Ieperse stelsel* in zijn geheel. Leiden was een van de belangrijkste tegenstanders in de Staten. Keizer Karel legde het in 1531 wel aan alle gewesten op, maar vele steden legden het plakkaat geheel of gedeeltelijk naast zich neer. Ook Leiden. Zeker vijftig andere Europese steden gingen in de jaren 1522 tot 1550 wel over tot de invoering van een gereguleerd systeem van armenzorg.³⁸

Het zou tot 1577 duren voordat de Leidse overheid tot structurele maatregelen wilde overgaan. Blijkbaar was de tijd nu rijp. De inleiding van het reeds geciteerde *Armenrapport* geeft daar ook aanwij-

zingen voor: *dat mits de groote veranderinge van de voorleden jaeren, eenen yegelicken meer dan genouch bekent zijnde, de burgermeesteren ende Gerechte oock noodich hadde gevonden in den zaecken ende 't beleyt van armen voortsaeen zeeckere andere ende beeter geregeltheyt ... in 't werck te stellen.* Op 20 februari 1577 werd door secretaris Van Hout dit rapport in de vroedschapsvergadering voorgelezen.

Het rapport ging uit van een tweedeling van de armen: de eerlijke armen, die niet met hun armoede te koop liepen, en de onbeschaamde bedelaars, die de maatschappij van geen enkel nut waren. Tegen deze laatsten moest hard opgetreden worden. Maar de eerlijke armen dienden geholpen te worden door de overheid, op grond van de christelijke naastenliefde. Dit was ook overeenkomstig een plakkaat van de Staten van Holland van 2 maart 1575, waarbij de *burgerlijke overheid* als verantwoordelijke voor de armenzorg werd aangewezen.³⁹ Voor de kerk was geen rol weggelegd, noch in het plakkaat van de Staten noch in het Leidse rapport. Er werd een reeks maatregelen voorgesteld, waarvan de centralisatie van alle armenfondsen onder supervisie van de stad de meest opzienbarende was. De bestaande gasthuizen zouden moeten fuseren, evenals de huiszittenhuizen. Er zouden dan vier verschillende instellingen overblijven: een weeshuis, een leprooshuis, een gasthuis en een huiszittenhuis. Uiteraard werd bedelarij ten strengste verboden. Een vorm van werkverschaffing was ook een optie. Interessant is bovendien de beoogde medewerking van de *heren van de gebuurten*. Eindelijk kreeg Leiden een regeling van de armenzorg overeenkomstig de ideeën van Vives en het *Ieperse stelsel*.⁴⁰

Het bleef niet bij mooie woorden. Het stadsbestuur kwam ook tot daden. In hetzelfde jaar 1577 kwam al de fusie tussen de drie huiszittenhuizen tot stand, waardoor een burgerlijk armbestuur ontstond. Die van de gasthuizen werd in 1583 ten dele gerealiseerd, toen het Vrouwegasthuis en het Elisabethgasthuis samengingen. Tien jaar later werd het Leprooshuis eraan toegevoegd. Ook de koppeling met de gebuurte-organisatie werd gelegd. Er was al een buurtregister ingevoerd in 1564 (het eerste jaar van Van Houts secretariaat), waarin

de *heer van de geboorte* mutaties van bewoners moest bijhouden.⁴¹ In 1593 werden de gebuurten gereorganiseerd. De nieuwe verordening schreef het buurtregister weer voor. Het kreeg een rol in de stedelijke armenzorg. Huiszittenmeesters en *heren van de gebuurten* moesten er samen zorg voor dragen dat de bedeling slechts bij de fatsoenlijke armen terecht kwam.

De strijd om de stedelijke autonomie

Om de betekenis van 3 oktober 1574 op bestuurlijk gebied te duiden ga ik terug naar het jaar 1481. Op 1 april 1481 sloeg stadhouder Joost van Lalaing het beleg voor Leiden.⁴² Het was een laatste, maar wel heftige stuiptrekking van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Lang heeft dit beleg niet geduurd, ongeveer 14 dagen. De opgesloten Hoekse partij koos het hazenpad. Vóór 15 april wisten de kopstukken de stad te verlaten en naar Woerden en vervolgens Utrecht te vluchten. Het resultaat was dat de stad werd overgelaten aan de stadhouderlijke troepen. De situatie was zo ernstig dat de landsheer, hertog Maximiliaan van Oostenrijk (sedert 1482 Rooms-koning en sedert 1493 Duits keizer) zelf naar Holland kwam. Op 17 april bezocht hij Leiden.

Maximiliaan was bereid de stad in genade aan te nemen, maar niet zonder een aantal maatregelen. En daarbij waren er die de stedelijke autonomie aantastten. De meest ingrijpende was dat de Veertigraad werd ontbonden en de schepenen voortaan weer direct benoemd zouden worden door de stadhouder. Het privilege van de Veertigraad was in 1449 verleend en hield in dat de stadsbestuurders zelf een college van veertig personen mochten kiezen, dat het recht had een dubbelnominatie op te stellen voor de acht schepenen, waaruit de landsheer of zijn stadhouder de helft kon kiezen. De Veertigraad werd door coöptatie aangevuld. Dit privilege betekende een enorme uitbreiding van het stedelijke zelfbeschikkingsrecht, omdat daarmee het stadsbestuur in principe het schepencollege zelf kon aanwijzen. De landsheer behield overigens uitdrukkelijk het recht om het in te

trekken. En daar maakte hij geregeld gebruik van.

In 1481 heeft de afschaffing niet lang geduurd. De nieuwe stadsbestuurders, hoewel aangesteld door Maximiliaan, aarzelden niet zich onmiddellijk in te zetten voor herstel van het stuk autonomie dat was afgenomen. Zij wendden zich tot de stadhouder, die geld nodig had. En met succes. Op 20 juli 1481 kreeg Leiden het privilege weer terug.

In de zestiende eeuw is het opnieuw verscheidene keren ingetrokken.⁴³ En als het dan na onderhandelingen weer werd verlengd, was dat steeds tot wederopzeggens toe. De Hollandse steden bleven aandringen op een permanente instelling van de Veertigraad, maar de landsheer voelde daar absoluut niet voor. Het bleek een prachtige wisseltruc voor het verkrijgen van geld. Bij iedere bede werd dit privilege door de landsheer in de onderhandelingen betrokken. In 1531 is het voor het laatst ingetrokken, maar het is de Hollandse steden niet gelukt de bepaling 'tot wederopzeggens toe' eruit te krijgen. Het bleef zodoende een strijdpunt tot aan de Opstand.

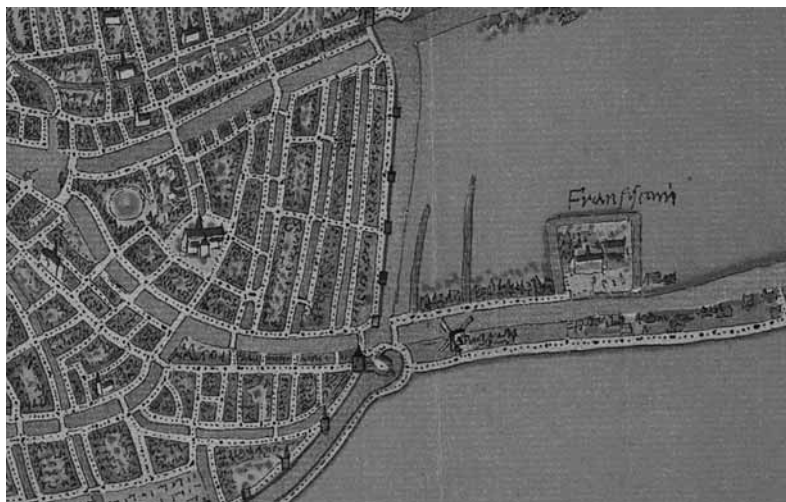
Een ander twistpunt tussen stad en landsheer was de benoeming van de schout. Dit was een grafelijk ambtenaar, die officieel het hoogste gezag in de stad vertegenwoordigde. Dit leidde geregeld tot conflicten met burgemeesters en vroedschap, die geen behoefte aan een potentijker van de landsheer hadden.⁴⁴ In 1564 werd schout Nicolaes van Berendrecht de toegang tot de burgemeestersvergadering geweigerd. In 1567 mocht zijn opvolger en zoon Jan van Berendrecht niet aanwezig zijn bij de vroedschapsvergadering waarin de nieuwe burgemeesters gekozen werden. Het leidde tot een rechtszaak voor het Hof van Holland, waarin de stad gelijk kreeg op grond van een haar in 1519 toegekend privilege dat een schout die geen lid was van de vroedschap, niet toegelaten hoefde te worden.

Deze Jan van Berendrecht nam de wijk toen Leiden in juni 1572 overging naar de Prins. Tijdens het Beleg was hij nog bij een complot betrokken om regeringsgezinde troepen de stad binnen te loodsen.⁴⁵ In zijn plaats werd Hendrik van Brouckhoven aangewezen, telg uit een vooraanstaande Leidse familie.⁴⁶ Hij werd in 1575 opgevolgd door zijn broer Foy, die ook dijkgraaf en baljuw van Rijnland was.

Drie jaar later werd deze combinatie van functies weer losgelaten. Foy van Brouhoven bleef dijkgraaf en baljuw. Willem van Loo werd de nieuwe schout. Deze was lid van de vroedschap. De verenigbaarheid van deze beide functies werd weliswaar aangevochten door het stadsbestuur, maar de keuze van Van Loo geeft wel aan dat de schout toen werd gezocht binnen het Leidse patriciaat. Op een enkele uitzondering na, bleef dat sedertdien gebruikelijk.

De strijd om de zeggenschap in eigen interne aangelegenheden kreeg in de tweede helft van de zestiende eeuw een nieuwe dimensie door de versterking van de invloed van de centrale regering en de vraag hoe men om moest gaan met andersdenkenden op religieus gebied.⁴⁷ Het Leidse stadsbestuur, waarin tot 1566 geen protestanten zaten, stond voor het dilemma of burgers vervolgd moesten worden op grond van plakkatens van de landsregering die in strijd waren met hun privileges. Het dilemma werd vergroot doordat men niet voldoende kon rekenen op de schutterij. Deze wilde wel de openbare orde handhaven en plunderingen voorkomen, maar niet optreden tegen medeburgers. Het alternatief voor het stadsbestuur was om troepen binnen te laten van de centrale overheid. Maar dat was geen optie, omdat het daarmee de eigen stedelijke autonomie aantastte, nog afgezien van alle ongemakken die vreemde troepen in de stad met zich meebrachten. De magistraat vroeg dus niet om troepen. Sterker, zij was niet bereid om garnizoenen in te nemen. In maart 1567 werd nog geschut opgesteld en wacht ingesteld om de keizerlijke troepen die in de buurt waren, tegen te houden. Maar in mei werd de druk van Margaretha van Parma te groot en liet men twee vendels toe, die bij aanhangers van het protestantisme werden ingekwartierd. Een week later vertrok al een delegatie van het stadsbestuur naar de landvoogdes om hun vertrek te bepleiten, overigens onder aanbieding van excuses voor de Beeldenstorm. De missie had succes, al moest de schutterij ontwapend worden.

Begin juni 1572 deed zich een dergelijke geschiedenis voor. De stad was niet bereid Spaans garnizoen in te nemen, ondanks het feit dat de Geuzen in aantocht waren na de verovering van Den Briel. Om

*Detail van de plattegrond van Leiden en omgeving door Jacob van Deventer, ca. 1560.
Rechts het Minderbroedersklooster, waarin de Calvinisten na de Beeldenstorm hun
kerkdiensten hielden. Litho naar het origineel (Coll. Regionaal Archief Leiden).*

hen te weren werd een speciale burgermacht geformeerd. Maar nu liep het anders. Vanaf 26 juni kwamen honderden Geuzen de stad binnen. De stad ging om naar de partij van de prins van Oranje en nam op 19 juli 1572 te Dordrecht deel aan de eerste eigenmachtige Statenvergadering.

Deze bijeenkomst was een volgende stap naar volledige zelfbeschikking van de Hollandse steden, die ten slotte tot uiting gebracht zou worden in die wonderlijke staatsrechtelijke figuur, waarbij de stemhebbende leden (en dat waren op een na de steden) gezamenlijk de gewestelijke soevereiniteit vormden.⁴⁸ Fruin betitelde de vroedschappen van de stemhebbende steden als 'de soevereinen' en noemde hen *de koningen van het republikeinsche Holland*. Hun positie werd inderdaad een andere. In de vroedschap werden de principestandpunten vastgesteld over gewestelijke en Generaliteitszaken en werden de instructies gegeven aan de gedeputeerden ter dagvaart.

Kerk en clerus

Een veel ingewikkelder kwestie is de verhouding tussen kerk en stad. Het stedelijk leven en het kerkelijk leven vormden in de Middeleeuwen een vanzelfsprekende twee-eenheid. Het dagelijks leven was doordrenkt van de kerk en in het kerkelijk leven speelden zowel het stadsbestuur als organisaties van de burgerij een grote rol. De kerkgebouwen waren stedelijk eigendom, die voor de eredienst gebruikt werden, maar ook voor allerlei andere zaken. De kerkmeesters werden dan ook door de overheid benoemd. Kosteren, organisten, grafmakers waren in stedelijke dienst.

Dat neemt niet weg dat er tussen de stad en de kerk een ambivalente houding bestond. De stad had diverse grieven tegen de clerus, in het bijzonder tegen de kloosters. Circa 1500 waren er in en rond Leiden 23 kloosters, waaronder de rijke abdijen van Rijnsburg en Leeuwenhorst. In 1572 was dat aantal nauwelijks geslonken. Wel was het aantal kloosterlingen enorm gedaald. De kloosters hadden niet alleen te kampen met uittredingen, maar ook met gebrek aan discipline, zedeloosheid en wangedrag.⁴⁹ Daarbij kwam nog de economische concurrentie die de stad met name van de vrouwenconventen ondervond. De nonnen vervaardigden textiel, dat zij voor zeer lage prijzen konden verkopen, vanwege het ontbreken van loonkosten en vrijstelling van accijnzen.

Heel groot ook was de grief dat de geestelijke instellingen geen belastingen betaalden, ondanks de zware belastingdruk van de steden. Pas in 1553 werd de gewestelijke belastingvrijdom van de geestelijke instellingen opgeheven, na herhaald aandringen van de steden. De felle houding tegen de kloosters die spreekt uit het Armenrapport van 1577 kende al een lange traditie. Het stadsbestuur schreef de verspreiding van de ketterse leer ook toe aan de kloosters, aangezien grote aantallen uitheemse kloosterlingen met verkeerde opvattingen in de Leidse conventen intraden.⁵⁰

Die hervormingsideeën waren een complicerende factor in de verhouding tussen stad en kerk. De enige universele kerk vertoonde barsten en dat betekende dat er keuzes gemaakt moesten worden, ook

*Portret van Caspar Coolhaes (1534-1615), rekkelijke dominee die door het stadsbestuur de hand boven het hoofd gehouden werd.
Anonieme kopergravure (Coll. Regionaal Archief Leiden).*

door de stad: welke benaderingswijze moest zij aanhouden jegens andersdenkenden? Anders dan de Duitse *Reichsstädte*, verkeerden de Hollandse steden niet in een positie om hun eigen godsdienst te kiezen. Godsdienst, of liever eenheid van godsdienst, was een zaak van de landsheer. En dat waren in de zestiende eeuw de machtige Habsburgse koningen van Spanje, van wie Karel V tevens keizer van het Duitse rijk was.

De verspreiding van de *Lutherije* leidde ertoe dat de keizer zich ging mengen in de problematiek.⁵¹ Karel V stelde een kettermeester aan om in de Nederlanden tegen de hervormers op te treden. In 1522 bezocht hij Leiden. Daar was ook wel aanleiding toe. Gebrek aan eerbied jegens beelden en processies was in die jaren schering en inslag, waar de stad tevergeefs iets aan trachtte te doen. Maar ernstiger werd de ketterij gevonden. Het Leidse stadsbestuur heeft de kettermeester ontvangen, maar vervolgens geen conclusies getrokken. Met de andere Hollandse steden huldigde het de mening dat de keizer niet gerechtigd was Leidse burgers te dagen voor een keizerlijke rechtbank, met een beroep op het *ius de non evocando*. Hetzelfde standpunt werd ook ingenomen ten aanzien van het Hof van Holland. Leidse ketters die gevangen zaten in Den Haag konden rekenen op pogingen van het stadsbestuur hen vrij te krijgen. Volledige tegenwerking kon natuurlijk ook niet. En dus horen we ook van bestraffing van ketters door de stedelijke overheid en van uitlevering aan de kettermeester.

Twee gebeurtenissen hebben de houding tegen de hervormingsgezinden doen polariseren.

De situatie escaleerde in de jaren dertig door het optreden van de Wederdopers. Leiden was het tweede centrum van de Wederdopers, na Amsterdam. Uit deze kringen kwam Jan Beukelsz. voort, die als Jan(tje) van Leiden de geschiedenis is ingegaan, als koning van het Koninkrijk der Wederdopers in het Westfaalse Munster (1534-1535). Aanvankelijk was de houding van de magistraat niet anders dan tegen de eerdere ketters. Nog in september 1534 hield zij tegen de landsregering vol dat zij geen *predicanten suspect en hilden van enige*

Portretten van Jan Beukelsz. van Leyden (Jantje van Leyden) en zijn vrouw, als koning en koningin van het rijk der Wederdopers, met voor- en keerzijde van een Wederdopersdaalder uit 1534. Anonieme kopergravure (Coll. Regionaal Archief Leiden).

nieuwe secte. Een maand later zette zij echter 25 gulden op iedere aan-gebrachte Doper. Munster was inmiddels door de Wederdopers inge-nomen en men vreesde dat Leiden eenzelfde lot te wachten stond. En niet geheel ten onrechte. In januari 1535 werd een coup van de Wederdopers verijdeld, waarna enige doodvonnissen volgden. Vervol-gingen en executies bleven sedertdien aanhouden, ook van calvinis-ten, die sinds de jaren zestig in Leiden actief waren. Maar in het licht van die tijd vielen de straffen in Leiden mee.⁵²

Een tweede escalatie was het gevolg van de Beeldenstorm, die in Leiden begon op 25 augustus 1566. Het lukte het stadsbestuur niet

vernielingen en plundering te voorkomen. Toen de rook was opgetrokken kerkten de calvinisten in de Minderbroederskerk, net buiten de stad. Binnen de stad was alleen de rooms-katholieke eredienst toegestaan. In januari 1567 kregen de calvinisten zelfs het recht een eigen kerkje te bouwen, ook buiten de muren. Dit was niet het initiatief van het stadsbestuur, maar een uitvloeisel van onderhandelingen met de landvoogdes. Een lang leven was dit kerkgebouw niet beschoren. Na elf weken werd het weer afgebroken, door druk van de gevreesde tegenactie van de centrale regering. Tevens verlieten midden 1567 vele vooraanstaande calvinisten de stad. Zij gingen in ballingschap, om niet door de Bloedraad te worden berecht, en wachtend op een moment om terug te keren. Dat kwam in 1572, zoals reeds is vermeld. Toen was het voor overtuigde katholieken en/of regeringsgezinden het sein om te vertrekken.⁵³

De vraag doet zich voor hoe de bestuurlijke elite in dit proces stond. Kunnen we iets zeggen over de godsdienstige overtuiging van de leden van het stadsbestuur? De reeds genoemde historicus Lamet heeft daar onderzoek naar gedaan.⁵⁴ Hoewel er in de bronnen daarover geen aanwijzingen gevonden zijn, lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat er vóór 1566 overtuigde protestanten in de vroedschap zaten. Vanaf dat jaar waren politiek en religie echter niet meer te scheiden. En dan blijkt dat zich onder de uitgewekenen ook leden van het regentenpatriciaat bevinden. Onder de 49 officieel geregistreerde Leidse ketters tussen 1566 en 1568 waren twee voormalige en vijf toekomstige vroedschapsleden. Ook was de stedelijke secretaris Van Hout hierbij.

Anderzijds vertrokken zestien regeringsleden in 1572, oftewel veertig procent.⁵⁵ Dit schiep ruimte voor overtuigde calvinisten. Maar of daar ook gebruik van gemaakt is, lijkt zeer twijfelachtig. Volgens Jan van der Does, de militaire gouverneur tijdens het Beleg, waren er slechts zeven vroedschapsleden echt te vertrouwen.⁵⁶ Van de 32 nieuw benoemden tussen de 'overgang' van 26 juni 1572 en de wetsverzetting van 14 oktober 1574 waren er slechts negen protestant of daartoe geneigd, d.w.z. nog geen derde van de nieuw verkozenen.

Bovendien blijkt dat van de zestien 'geglijpte' bestuurders er zeven vóór 1580 terugkeerden, van wie er verscheidene opnieuw in openbare ambten werden benoemd. De predikant Coolhaas merkte in 1579 op dat slechts vijf van een groep van 28 vroedschappen naar het avondmaal gingen. Wel gingen ze allemaal ter kerke. Toen het jaar erop de magistraat en de kerkenraad overeenkwamen dat er voortaan twee vroedschapsleden 'gedeputeerd' zouden worden naar de kerkenraadsvergaderingen, werd uitdrukkelijk gesteld dat zij lidmaat van de kerk moesten zijn.⁵⁷ Met andere woorden: dat was niet vanzelfsprekend. Lamet heeft berekend dat 21 procent (26) van de 121 vroedschappen tussen 1572 en 1600 diaken of ouderling is geweest. Meer dus niet. Van die 121 was 23 procent katholiek.⁵⁸

De conclusie moet zijn dat er onder de Leidse politieke elite maar weinig radicale protestanten waren, ondanks de 32 nieuwe mensen op het pluche. De vroedschap zou voorlopig niet worden tot een bolwerk van fundamentalisme. Illustratief is dat zij zich in 1582 nog uitsprak tegen de benoeming van Lambertus Danaeus als hoogleraar theologie, omdat hij een veel te orthodoxe calvinist was. Hij kwam dan ook uit Genève.⁵⁹

Meer dan enige andere Hollandse stad heeft Leiden geworsteld met het probleem van de verhouding met de nieuwe heersende kerk.⁶⁰ Van oudsher had het stadsbestuur bemoeienis met en invloed op de kerk. Die situatie projecteerde het naoorlogse bestuur op het heersende kerkgenootschap, dat tot publieke kerk verheven was. De kerkgebouwen werden aan de publieke kerk in gebruik gegeven, maar zij bleven stedelijk eigendom, ten nutte van de gehele gemeenschap. De koster, grafmakers en organisten bleven stedelijke functionarissen. Het stadsbestuur vond het vanzelfsprekend dat het invloed had op de benoemingen van dominees, ouderlingen en diakenen. Dat leidde tot heftige conflicten met het kerkbestuur. De bom barstte in januari 1579. De kerkenraad ging er toe over geheel zelfstandig nieuwe leden te benoemen, zonder toestemming vooraf van het stadsbestuur. De magistraat reageerde heftig en weigerde te ratificeren. De zaak liep zo hoog op dat er binnen de calvinistische kerk een schisma van twee

partijen ontstond, ieder met haar eigen kerkenraad. Pas op 29 oktober 1580 kwam een compromis tot stand, het zogenaamde *Arbitraal Accoord*. Dit bevat een uitgewerkte benoemingsprocedure waarin aan beide partijen recht gedaan wordt. Maar uiteindelijk benoemt de stad. Dit compromis kan worden gezien als een voortzetting van de rol die het stadsbestuur vanouds speelde in kerkelijke zaken. Een situatie die overigens niet typisch Leids was. In grote delen van Europa zag je niet anders. In Engeland bijvoorbeeld kreeg de nationale regering de suprematie, en in de Duitse rijkssteden het stadsbestuur.⁶¹

Balans

Als we de balans opmaken omtrent de vraag of Beleg en Ontzet een eindpunt, dan wel een beginpunt van een ontwikkeling zijn geweest, moet worden geconcludeerd dat die episode in sommige opzichten een omslag betekende, en in andere een afsluiting was.

Het beleid ten aanzien van de economie en de armoedeproblematiek ging om. De nieuwe machthebbers durfden radicalere maatregelen te nemen dan hun voorgangers. Er kwamen in de revolutionaire jaren 1572-1574 32 nieuwe mensen op het kussen, ter vervanging van de vroedschapsleden die overleden, aftraden of weg moesten. Het waren mannen van een andere tijd dan hun voorgangers. Er trad een nieuwe generatie aan, met nieuwe denkbeelden en andere beleidskeuzes. Wat de personele wisseling betreft schreef Van Hout een cruciale rol toe aan de wetsverzetting door de prins van Oranje op 14 oktober 1574.

Maar een totale breuk met het verleden betekenden deze personele veranderingen niet. De nieuwe bestuurders behoorden ten dele tot de zittende regentenfamilies, waardoor ook een mate van continuïteit gewaarborgd was. Duidelijk waarneembaar is dat in de verhouding tussen de kerkelijke en de wereldlijke overheid. De nieuwe benoemingen brachten geen verschuiving naar een religieuze orthodoxie met zich mee. De bestuurlijke elite vertoonde zowel vóór als na Beleg en Ontzet een zekere tolerantie in geloofszaken. Het stadsbestuur

behiel als vanouds invloed op de kerk als instelling, d.w.z. op de heersende kerk. Andere gezindten werden gedoogd, zodat op termijn een multi-religieuze samenleving kon ontstaan.

In sommige opzichten betekende het Ontzet een eindpunt van een ontwikkeling. Het gevecht tegen de geprivilegeerde positie van de kloosters was gewonnen. En er kwam een eind aan de middeleeuwse strijd om de autonomie van de steden. Zij zouden zelfs de vorst 'afzweren' en zijn stadhouder tot *hun* dienaar maken. Zij gingen een staatsrechtelijk samenwerkingsverband aan, waarin ieder een deel van de soevereiniteit kreeg, ook Leiden.

3 oktober 1574 moet deels als eindpunt, deels als startpunt gezien worden. Onmiskenbaar was het een keerpunt in de Leidse geschiedenis.

Noten

- ¹ S. Groenveld, 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden', *Nederlands Archieven Blad* 84 (1980) 372-387, m.n. 376-382. Zie ook D.E.H. de Boer, 'De hertog van Egypte en de Oosterlingen. Vreemdelingen en nieuwkomers in middeleeuws Leiden', in Jaap Moes e.a. eds., *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 23-24.
- ² R. Fruin, *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574* (1874; herdruk in R. Fruin, *Het Noorden op weg naar zelfstandigheid*, Utrecht/Antwerpen 1961) m.n. blz. 12, 86-87.
- ³ Han de Wilde, *75 jaar 3 oktober vieren. Historie en traditie* (Leiden 1961) 14-25.
- ⁴ L. Knappert, *Leiden ontzet, Holland gered* (Leiden 1924).
- ⁵ A.J. Vis, 'Feestrede gehouden ter gelegenheid van de viering van het ontzet van Leiden 400 jaar geleden op 3 oktober 1974 in de Pieterskerk te Leiden', *Leids Jaarboekje* 67 (1975) 27-35.
- ⁶ P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, III. *Eene Hollandsche stad onder de Republiek* (Den Haag 1916) 63-73.
- ⁷ P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, I. *Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen* (Den Haag 1910) xii.
- ⁸ N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, II. *De nieuwe tijd (zestiende tot achttiende eeuw)* (Den Haag 1939).
- ⁹ L. Knappert, *De opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad. Geschiedenis van de hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het beleg* (Leiden 1908).
- ¹⁰ Zie Rosemary L. Jones, 'De Nederduits gereformeerde gemeente te Leiden in de jaren 1572-'76', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 126-144.
- ¹¹ Christine Kooi, *Liberty and Religion. Church and State in Leiden's Reformation, 1572-1620* (Leiden/Boston/Keulen 2000).
- ¹² R.C.J. van Maanen e.a. eds., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. 4 delen (Leiden 2002-2004), i.h.b. S. Groenveld, 'Leiden in de eerste jaren van de Nederlandse Opstand, 1566-1574', in R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje eds., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, I (Leiden 2002) 201-211.
- ¹³ S.A. Lamet, *Men in government: The patriciate of Leiden, 1550-1600* (diss. University of Massachusetts 1979).
- ¹⁴ Stadsarchief 1574-1816 (SA II), inv.nr. 5936 (uitgegeven door J. Prinsen J.Lz., 'Armenzorg te Leiden in 1577', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 26 (1905) 113-160. Johan Koppenol, 'Jacht op een jongeling van "cleyn verstant": het omstreden auteurschap van het Leidse *Armenrapport* (1577)', *Holland* 27 (1995) 13-30. Koppenol gaat wel op inhoudelijke zaken in,

- maar uitsluitend vanuit zijn vraagstelling naar het auteurschap van het rapport.
- ¹⁵ SA II, inv.nr. 5936, Armenrapport, fol. 6vso.-7vso. (uitgave Prinsen, 139-141).
- ¹⁶ H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600* (Hilversum 1998). H. Brand, 'A Medieval Industry in Decline. The Leiden Drapery in the First Half of the Sixteenth Century', in Marc Boone en Walter Prevenier eds., *La draperie ancienne des Pays-Bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles). Actes du colloque tenu à Gand le 28 avril 1992* (Leuven/Apeldoorn 1993) 121-149.
- ¹⁷ Brand, 'Industry in Decline', 129, 134. Zie ook Kaptein, *Hollandse textielnijverheid*, 177-179.
- ¹⁸ Brand, 'Industry in Decline', 141. Kaptein, *Hollandse textielnijverheid*, 129-130.
- ¹⁹ P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, II. *Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij* (Den Haag 1912) 224-227. Kaptein, *Hollandse textielnijverheid*, 139, 182-183.
- ²⁰ Brand, 'Industry in Decline', 127-129. Zie Secretariearchief van Leiden 1253-1575 (SA I), inv.nrs. 464-510.
- ²¹ SA II, inv.nr. 1916.
- ²² Brand, 'Industry in Decline', 138.
- ²³ Kaptein, *Hollandse textielnijverheid*, 182.
- ²⁴ Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 12-15.
- ²⁵ SA II, inv.nr. 7448, rekening tresorier ordinaris 1577, fol. 114vso.
- ²⁶ N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid*, III, 1574-1610 (Den Haag 1912) nr. 279.
- ²⁷ SA II, inv.nr. 7448, rekening tresorier ordinaris 1577, fol. 14vso.
- ²⁸ SA II, inv.nr. 5936, Armenrapport, fol. 14vso. (uitgave Prinsen, 44). Zie ook Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 11, n. 3.
- ²⁹ Zie voor Nederland Lee Soltow en Jan Luiten van Zanden, *Income and wealth inequality in the Netherlands 16th-20th century* (Amsterdam 1998) 38. Internationaal: A. Cowan, *Urban Europe 1500-1700* (Londen 1998) 152. Op basis van het 'kerwenregister' van 1581 (SA II, inv.nr. 3504) heb ik berekend dat 47 procent van de bevolking niet opgenomen was en dat 32 procent van de geregistreerden voor niet meer dan 2/3 van het stadsgemiddelde was geregistreerd. Dit criterium geëxtrapoleerd naar de vermogensbelasting van 1498 levert daar 76 procent op. Zie voor 1600 R.C.J. van Maanen, 'De vermogensopbouw van de Leidse bevolking in het laatste kwart van de zestiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978) 1-42, en voor 1674 Gerrit Jan Peltjes, *Leidse lasten. Twee belastingkohieren uit 1674* (Leiden 1995).

- ³⁰ D.J. Noordam, 'Leiden in last. De financiële positie van de Leidenaren aan het einde van de Middeleeuwen', 19-20. A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', in R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje eds., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, 1. *Tot 1574* (Leiden 2002) 146-149.
- ³¹ E.J.A. van Beek, 'De munten van Leiden, geslagen tijdens de belegeringen van 1573 en 1574', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 55. In augustus toegestaan door Staten van Holland en in november afgelezen.
- ³² Christina Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16^e eeuw* (Den Haag 1908) 223, 298.
- ³³ SA II, inv.nr. 5936, Armenrapport, fol. 8. (uitgave Prinsen, 143).
- ³⁴ SA II, inv.nr. 5936, Armenrapport, fol. 5vso. (uitgave Prinsen, 137).
- ³⁵ Brand, 'Sociale omstandigheden', 148. H. Soly, 'Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van de middeleeuwen naar nieuwe tijden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 594-597.
- ³⁶ Blok, *Hollandsche stad*, II, 258-260.
- ³⁷ Ligtenberg, *Armezorg*, 17, 295.
- ³⁸ Soly, 'Economische ontwikkeling', 591.
- ³⁹ Prinsen, 'Armenzorg te Leiden', 122. Kooi, *Liberty and Religion*, 46.
- ⁴⁰ Prinsen, 'Armenzorg te Leiden', 120-122. Ligtenberg, *Armezorg*, 17-18.
- ⁴¹ Brand, 'Sociale omstandigheden', 133. Marieke Wijsman, '“Prince van Letterrijk”. De Leidse gebuurten in de 17de eeuw', *Leids Jaarboekje* 95 (2003) 98.
- ⁴² M.J. van Gent, 'Hoeken en Kabeljauwen in Leiden 1477-1481, een nieuw overzicht', *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 50.
- ⁴³ Blok, *Hollandsche stad*, II, 112-116.
- ⁴⁴ Blok, *Hollandsche stad*, II, 95-96. H. Goudappel en F. Snapper, 'Het Leidse schoutambt, 1564-1795', *Leids Jaarboekje* 71 (1979) 35-36.
- ⁴⁵ Louis Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden* (Den Haag 2003) 11.
- ⁴⁶ J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden 1641²) 607. Hendrik van Brouhoven zat tot in december 1574.
- ⁴⁷ Groenveld, 'Leiden in de eerste jaren van de Nederlandse Opstand', 201-211. D.A.H. Kolff, 'Libertatis ergo. De beroerten binnen Leiden in de jaren 1566 en 1567', *Leids Jaarboekje* 58 (1966) 118-148.
- ⁴⁸ J.V. Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie. Een studie over Hollandschen staatsbouw tijdens de Republiek* (Zwolle 1937) 10-15.
- ⁴⁹ Blok, *Hollandsche stad*, II, 161, 168-169. M.D. van Luijk, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle 1380-1580* (Amsterdam 2003) 209, 235-242.

- ⁵⁰ SA I, inv.nr. 384, vroedschapsresolutie dd. 23 januari 1524. Zie ook Blok, *Hollandsche stad*, II, 167.
- ⁵¹ Veel ontleend aan Blok, *Hollandsche stad*, II, 164-187.
- ⁵² Lamet, *Men in government*, 273.
- ⁵³ Sicking, *Geuzen en glippers*, 9-II.
- ⁵⁴ Lamet, *Men in government*, 269-311.
- ⁵⁵ Sicking, *Geuzen en glippers*, 9.
- ⁵⁶ Lamet, *Men in government*, 304.
- ⁵⁷ In het *Arbitraal Accoord*. Zie Kooi, *Liberty and Religion*, 87, 219.
- ⁵⁸ S. Groenveld en Jan A.F. de Jongste, 'Bestuur en beleid', in S. Groenveld en R.C.J. van Maanen eds., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, II (Leiden 2003) 65.
- ⁵⁹ Lamet, *Men in government*, 286-287.
- ⁶⁰ Kooi, *Liberty and Religion*, 55-89, 197-200.
- ⁶¹ Cowan, *Urban Europe*, 94-95.

License

THE WORK (AS DEFINED BELOW) IS PROVIDED UNDER THE TERMS OF THIS CREATIVE COMMONS PUBLIC LICENSE ("CCPL" OR "LICENSE"). THE WORK IS PROTECTED BY COPYRIGHT AND/OR OTHER APPLICABLE LAW. ANY USE OF THE WORK OTHER THAN AS AUTHORIZED UNDER THIS LICENSE OR COPYRIGHT LAW IS PROHIBITED.

BY EXERCISING ANY RIGHTS TO THE WORK PROVIDED HERE, YOU ACCEPT AND AGREE TO BE BOUND BY THE TERMS OF THIS LICENSE. TO THE EXTENT THIS LICENSE MAY BE CONSIDERED TO BE A CONTRACT, THE LICENSOR GRANTS YOU THE RIGHTS CONTAINED HERE IN CONSIDERATION OF YOUR ACCEPTANCE OF SUCH TERMS AND CONDITIONS.

1. Definitions

- a. **"Adaptation"** means a work based upon the Work, or upon the Work and other pre-existing works, such as a translation, adaptation, derivative work, arrangement of music or other alterations of a literary or artistic work, or phonogram or performance and includes cinematographic adaptations or any other form in which the Work may be recast, transformed, or adapted including in any form recognizably derived from the original, except that a work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation for the purpose of this License. For the avoidance of doubt, where the Work is a musical work, performance or phonogram, the synchronization of the Work in timed-relation with a moving image ("synching") will be considered an Adaptation for the purpose of this License.
- b. **"Collection"** means a collection of literary or artistic works, such as encyclopedias and anthologies, or performances, phonograms or broadcasts, or other works or subject matter other than works listed in Section 1(f) below, which, by reason of the selection and arrangement of their contents, constitute intellectual creations, in which the Work is included in its entirety in unmodified form along with one or more other contributions, each constituting separate and independent works in themselves, which together are assembled into a collective whole. A work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation (as defined above) for the purposes of this License.
- c. **"Distribute"** means to make available to the public the original and copies of the Work through sale or other transfer of ownership.
- d. **"Licensor"** means the individual, individuals, entity or entities that offer(s) the Work under the terms of this License.
- e. **"Original Author"** means, in the case of a literary or artistic work, the individual, individuals, entity or entities who created the Work or if no individual or entity can be identified, the publisher; and in addition (i) in the case of a performance the actors, singers, musicians, dancers, and other persons who act, sing, deliver, declaim, play in, interpret or otherwise perform literary or artistic works or expressions of folklore; (ii) in the case of a phonogram the producer being the person or legal entity who first fixes the sounds of a performance or other sounds; and, (iii) in the case of broadcasts, the organization that transmits the broadcast.
- f. **"Work"** means the literary and/or artistic work offered under the terms of this License including without limitation any production in the literary, scientific and artistic domain, whatever may be the mode or form of its expression including digital form, such as a book, pamphlet and other writing; a lecture, address, sermon or other work of the same nature; a dramatic or dramatico-musical work; a choreographic work or entertainment in dumb show; a musical composition with or without words; a cinematographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to cinematography; a work of drawing, painting, architecture, sculpture, engraving or lithography; a photographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to photography; a work of applied art; an illustration, map, plan, sketch or three-dimensional work relative to geography, topography, architecture or science; a performance; a broadcast; a phonogram; a compilation of data to the extent it is protected as a copyrightable work; or a work performed by a variety or circus performer to the extent it is not otherwise considered a literary or artistic work.
- g. **"You"** means an individual or entity exercising rights under this License who has not previously violated the terms of this License with respect to the Work, or who has received express permission from the Licensor to exercise rights under this License despite a previous violation.
- h. **"Publicly Perform"** means to perform public recitations of the Work and to communicate to the public those public recitations, by any means or process, including by wire or wireless means or public digital performances; to make available to the public Works in such a way that members of the public may access these Works from a place and at a place individually chosen by them; to perform the Work to the public by any means or process and the communication to the public of the performances of the Work, including by public digital performance; to broadcast and rebroadcast the Work by any means including signs, sounds or images.
- i. **"Reproduce"** means to make copies of the Work by any means including without limitation by sound or visual recordings and the right of fixation and reproducing fixations of the Work, including storage of a protected performance or phonogram in digital form or other electronic medium.

2. Fair Dealing Rights. Nothing in this License is intended to reduce, limit, or restrict any uses free from copyright or rights arising from limitations or exceptions that are provided for in connection with the copyright protection under copyright law or other applicable laws.

3. License Grant. Subject to the terms and conditions of this License, Licensor hereby grants You a worldwide, royalty-free, non-exclusive, perpetual (for the duration of the applicable copyright) license to exercise the rights in the Work as stated below:

- a. to Reproduce the Work, to incorporate the Work into one or more Collections, and to Reproduce the Work as incorporated in the Collections; and,
- b. to Distribute and Publicly Perform the Work including as incorporated in Collections.
- c. For the avoidance of doubt:
 - i. **Non-waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme cannot be waived, the Licensor reserves the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License;
 - ii. **Waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme can be waived, the Licensor waives the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License; and,
 - iii. **Voluntary License Schemes.** The Licensor waives the right to collect royalties, whether individually or, in the event that the Licensor is a member of a collecting society that administers voluntary licensing schemes, via that society, from any exercise by You of the rights granted under this License.

The above rights may be exercised in all media and formats whether now known or hereafter devised. The above rights include the right to make such modifications as are technically necessary to exercise the rights in other media and formats, but otherwise you have no rights to make Adaptations. Subject to Section 8(f), all rights not expressly granted by Licensor are hereby reserved.

4. Restrictions. The license granted in Section 3 above is expressly made subject to and limited by the following restrictions:

- a. You may Distribute or Publicly Perform the Work only under the terms of this License. You must include a copy of, or the Uniform Resource Identifier (URI) for, this License with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. You may not offer or impose any terms on the Work that restrict the terms of this License or the ability of the recipient of the Work to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. You may not sublicense the Work. You must keep intact all notices that refer to this License and to the disclaimer of warranties with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. When You Distribute or Publicly Perform the Work, You may not impose any effective technological measures on the Work that restrict the ability of a recipient of the Work from You to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. This Section 4(a) applies to the Work as incorporated in a Collection, but this does not require the Collection apart from the Work itself to be made subject to the terms of this License. If You create a Collection, upon notice from any Licensor You must, to the extent practicable, remove from the Collection any credit as required by Section 4(b), as requested.
- b. If You Distribute, or Publicly Perform the Work or Collections, You must, unless a request has been made pursuant to Section 4(a), keep intact all copyright notices for the Work and provide, reasonable to the medium or means You are utilizing: (i) the name of the Original Author (or pseudonym, if applicable) if supplied, and/or if the Original Author and/or Licensor designate another party or parties (e.g., a sponsor institute, publishing entity, journal) for attribution ("Attribution Parties") in Licensor's copyright notice, terms of service or by other reasonable means, the name of such party or parties; (ii) the title of the Work if supplied; (iii) to the extent reasonably practicable, the URI, if any, that Licensor specifies to be associated with the Work, unless such URI does not refer to the copyright notice or licensing information for the Work. The credit required by this Section 4(b) may be implemented in any reasonable manner; provided, however, that in the case of a Collection, at a minimum such credit will appear, if a credit for all contributing authors of the Collection appears, then as part of these credits and in a manner at least as prominent as the credits for the other contributing authors. For the avoidance of doubt, You may only use the credit required by this Section for the purpose of attribution in the manner set out above and, by exercising Your rights under this License, You may not implicitly or explicitly assert or imply any connection with, sponsorship or endorsement by the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties, as appropriate, of You or Your use of the Work, without the separate, express prior written permission of the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties.
- c. Except as otherwise agreed in writing by the Licensor or as may be otherwise permitted by applicable law, if You Reproduce, Distribute or Publicly Perform the Work either by itself or as part of any Collections, You must not distort, mutilate, modify or take other derogatory action in relation to the Work which would be prejudicial to the Original Author's honor or reputation.

5. Representations, Warranties and Disclaimer

UNLESS OTHERWISE MUTUALLY AGREED TO BY THE PARTIES IN WRITING, LICENSOR OFFERS THE WORK AS-IS AND MAKES NO REPRESENTATIONS OR WARRANTIES OF ANY KIND CONCERNING THE WORK, EXPRESS, IMPLIED, STATUTORY OR OTHERWISE, INCLUDING, WITHOUT LIMITATION, WARRANTIES OF TITLE, MERCHANTABILITY, FITNESS FOR A PARTICULAR PURPOSE, NONINFRINGEMENT, OR THE ABSENCE OF LATENT OR OTHER DEFECTS, ACCURACY, OR THE PRESENCE OF ABSENCE OF ERRORS, WHETHER OR NOT DISCOVERABLE. SOME JURISDICTIONS DO NOT ALLOW THE EXCLUSION OF IMPLIED WARRANTIES, SO SUCH EXCLUSION MAY NOT APPLY TO YOU.

6. Limitation on Liability. EXCEPT TO THE EXTENT REQUIRED BY APPLICABLE LAW, IN NO EVENT WILL LICENSOR BE LIABLE TO YOU ON ANY LEGAL THEORY FOR ANY SPECIAL, INCIDENTAL, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR EXEMPLARY DAMAGES ARISING OUT OF THIS LICENSE OR THE USE OF THE WORK, EVEN IF LICENSOR HAS BEEN ADVISED OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGES.

7. Termination

- a. This License and the rights granted hereunder will terminate automatically upon any breach by You of the terms of this License. Individuals or entities who have received Collections from You under this License, however, will not have their licenses terminated provided such individuals or entities remain in full compliance with those licenses. Sections 1, 2, 5, 6, 7, and 8 will survive any termination of this License.
- b. Subject to the above terms and conditions, the license granted here is perpetual (for the duration of the applicable copyright in the Work). Notwithstanding the above, Licensor reserves the right to release the Work under different license terms or to stop distributing the Work at any time; provided, however that any such election will not serve to withdraw this License (or any other license that has been, or is required to be, granted under the terms of this License), and this License will continue in full force and effect unless terminated as stated above.

8. Miscellaneous

- a. Each time You Distribute or Publicly Perform the Work or a Collection, the Licensor offers to the recipient a license to the Work on the same terms and conditions as the license granted to You under this License.
- b. If any provision of this License is invalid or unenforceable under applicable law, it shall not affect the validity or enforceability of the remainder of the terms of this License, and without further action by the parties to this agreement, such provision shall be reformed to the minimum extent necessary to make such provision valid and enforceable.
- c. No term or provision of this License shall be deemed waived and no breach consented to unless such waiver or consent shall be in writing and signed by the party to be charged with such waiver or consent.
- d. This License constitutes the entire agreement between the parties with respect to the Work licensed here. There are no understandings, agreements or representations with respect to the Work not specified here. Licensor shall not be bound by any additional provisions that may appear in any communication from You. This License may not be modified without the mutual written agreement of the Licensor and You.
- e. The rights granted under, and the subject matter referenced, in this License were drafted utilizing the terminology of the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (as amended on September 28, 1979), the Rome Convention of 1961, the WIPO Copyright Treaty of 1996, the WIPO Performances and Phonograms Treaty of 1996 and the Universal Copyright Convention (as revised on July 24, 1971). These rights and subject matter take effect in the relevant jurisdiction in which the License terms are sought to be enforced according to the corresponding provisions of the implementation of those treaty provisions in the applicable national law. If the standard suite of rights granted under applicable copyright law includes additional rights not granted under this License, such additional rights are deemed to be included in the License; this License is not intended to restrict the license of any rights under applicable law.